

ՏՈՒՆԴԱՐՁԻ ՆՈՐՄ՝ ԲԱԶՄԱԹԻՎ ՀԱՐՑԱԿԱՆՆԵՐՈՎ

Հայաստանի, Ռուսաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարների 2020 թվականի նոյեմբերի 9-ի համատեղ հայտարարության 7-րդ կետի համաձայն՝ ներքին տեղահանված անձինք և փախստականները վերադառնում են Լեռնային Ղարաբաղի տարածք և հարակից շրջաններ ՄԱԿ-ի փախստականների հարցերով Գերագույն հանձնակատարի գրասենյակի վերահսկողության ներքո:

Չնայած կողմերը հայտարարության համաձայնեցման պահին «Լեռնային Ղարաբաղի» տակ նկատի են ունեցել որպես վարչաքաղաքական և հարակից շրջաններից առանձնացված միավոր կամ որպես նախկին ինքնավար մարզի տարածքով կամ էլ նրա մի մասով առանձնացված միավոր, բայց Ադրբեջանի նախագահը պարբերաբար հայտարարում է, որ չկա «Լեռնային Ղարաբաղի» հասկացություն կամ հիմնահարց և դա անցյալի գիրկն է անցել:

Հողվածում բացահայտվում է հայտարարության 7-րդ կետում օգտագործված բոլոր եզրույթների էությունը և միջազգային իրավունքի դիրքերից պարզաբանվում, թե ՀՀ և ԱՀ անվտանգության տեսակետից ի՞նչ խութեր կան թաքնված այդ նորմի տակ, ո՞վ, ե՞րբ և ինչպե՞ս պետք է կատարի խնդրահարույց իրավական նորմի պահանջները ու դրանք ի՞նչ հետևանքներ կունենան իրենց բնակավայրերը կորցրած արցախահայության համար:

Բանալի բառեր՝ միջազգային պայմանագիր, Լեռնային Ղարաբաղի տարածք և հարակից շրջաններ, փախստականներ, ներքին տեղահանված անձինք, ՄԱԿ-ի փախստականների հարցերով Գերագույն հանձնակատարի գրասենյակ, ինքնավար մարզ, շփման գիծ:

Բեռլինի վեհաժողովում (1878թ.) Ռուսաստանի պատվիրակության ղեկավար Ալեքսանդր Գորչակովը վետո դրեց Թուրքահայաստանի ինքնավարության ծրագիրը կոնգրեսի օրակարգ ընդգրկելու վրա՝ պատճառաբանելով, թե հայերն անկախություն չեն ուզում: Մկրտիչ Խրիմյանի այն հարցին, թե ինչու 16-րդ հոդվածը դարձավ 61, Ռուսաստանի անունից Սան Ստեփանոյի պայմանագիրը ստորագրած կոմս Իգնատևը պատասխանել է, որ, - Հայրիկ, 16-ը գրվել է ռուսների, այլ ոչ թե հայերի համար: Անցավ 142 տարի:

Հայաստանի, Ռուսաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարների 2020 թվականի նոյեմբերի 9-ի համատեղ հայտարարության (այսուհետ՝ Հայտարարություն) 7-րդ կետի համաձայն՝ ներքին տեղահանված անձինք և փախստականները վերադառնում են Լեռնային Ղարաբաղի տարածք և հարակից շրջաններ ՄԱԿ-ի Փախստականների հարցերով Գերագույն հանձնակատարի գրասենյակի վերահսկողության ներքո¹:

Սկզբունքորեն գեղեցիկ է հնչում այս նորմը, բայց ո՞ւմ համար է գրվել և ինչպե՞ս պետք է աշխատի այն, ՀՀ և ԱՀ անվտանգության տեսակետից, ի՞նչ խութեր

¹ Ռուսաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարների 2020թ. նոյեմբերի 9-ի հայտարարությունը. azatutyun.am (a) 30940162:

կան թաքնված վերաբերական այս նորմի տակ, ո՞վ, ե՞րբ և ինչպե՞ս պետք է կատարի իրավական նորմի պահանջները ու դրանք ի՞նչ հետևանքներ կունենան իրենց բնակավայրերը կորցրած արցախահայության համար:

Նախ, նշենք, որ «Միջազգային պայմանագրերի մասին» Վիեննայի կոնվենցիայի² և Հայաստանի Հանրապետության «Միջազգային պայմանագրերի մասին» օրենքի³ համաձայն՝ պետությունների միջև ցանկացած գրավոր համաձայնություն, որը ձևակերպվել է պայմանագրի, համաձայնագրի, կոնվենցիայի, հուշագրի, արձանագրության, նոտաների փոխանակման կամ միջազգային պրակտիկայում ընդունված այլ անվանմամբ փաստաթղթի տեսքով, միջազգային պայմանագիր է համարվում: Հայտարարության իրավական նորմերը ոչ թե ներպետական, այլ միջազգային իրավունքից բխող նորմեր են, որոնց կարգավորման առարկան միջպետական և այլ միջազգային հարաբերություններ են: Ուստի հայ ժողովրդի վզին փաթաթված այդ աղետալի Համաձայնությունը միջազգային պայմանագիր պետք է համարել: Ինչևէ:

7-րդ կետում կիրառված՝ «Լեռնային Ղարաբաղի տարածք և հարակից շրջաններ», «ներքին տեղահանված անձինք», «փախստականներ» և «ՄԱԿ-ի փախստականների հարցերով Գերագույն հանձնակատարի գրասենյակ» հասկացություններից ոչ մեկի սահմանումը Հայտարարության մեջ չի տրված: Դրանցից վիճահարույցը, այսպես ասած՝ քաղաքական և իրավական գլուխկոտրուկը «Լեռնային Ղարաբաղի տարածք և հարակից շրջաններ» եզրույթն է: Ի՞նչ պետք է հասկանալ դրա տակ և ի՞նչ են նկատի ունեցել Հայտարարությունը ստորագրողները:

Դիմենք պատմությանը: 1813 թվականին պատմական Արցախի տարածքը կցվեց ցարական Ռուսաստանին, որի տիրապետության առաջին վեց տասնամյակների ընթացքում կայսրության տարածքում մի շարք վարչատարածքային փոփոխություններ կատարվեցին: Այսպես, Շուշիի խանությունը վերացնելուց հետո (1822թ.), նրա տարածքի վրա ստեղծվեց նոր վարչական միավոր՝ «Ղարաբաղի մարզ» անվանումով, որտեղ մտցվեց ռուսական կառավարում: Ղարաբաղը, սկզբում որպես մարզի, իսկ այնուհետև՝ Շուշիի գավառի կարգավիճակով, մինչև 1846թ. մտնում էր Կասպիական մարզի, 1846թ. Շամախու, 1859թ. Բաքվի, 1867թ. Ելիզավետպոլի (Գանձակ) նահանգների կազմի մեջ: Պատմական Արցախի տարածքը մինչև 1869թ. հիմնականում մտնում էր Շուշիի գավառի և, մասամբ՝ Ջանգեզուրի գավառի մեջ: 1869թ. Շուշիի գավառը մասնատվեց և նրա հյուսիս-արևելյան մասում ստեղծվեց նոր՝ Ջիվանշիրի գավառը, որի մեջ ներառվեցին Ջրաբերդի (Մարտակերտի շրջանի մի մասը) և Գյուլիստանի (Շահումյանի շրջանը) մելիքությունների տարածքները, ինչպես նաև Պարտավի և Թարթառի թաթարաբնակ շրջանները: 1873թ. Շուշիի գավառը վերստին մասնատվեց և նրա հարավային մասում ստեղծվեց նոր՝ Ջաբրայիլի գավառը՝ ներառելով իր մեջ Դիզակի (Հաղրութի շրջանի մի մասը) մելիքության տարածքը և Կարյազինոյի (Ֆիզուլիի) ու Բայլականի թաթարաբնակ շրջանները: Փաստորեն պատմական Արցախի տարածքը բաժավեց երեք գավառների միջև և Կայսրության փլուզման նախօրյակին, Շուշիի գավառի մեջ մտել են միայն Կարանդայի մելիքության (ներկայիս Արցախի Հանրապետության Մարտունու և Շուշիի շրջանները), Խաչենի մելիքության (Ասկերանի շրջանը և Մարտակերտի շրջանի մի մասը), ինչպես նաև թաթարաբնակ Աղջաբեդիի շրջանը:

1917 թվականի փետրվարյան հեղաշրջման հետևանքով ցարական

² «Միջազգային պայմանագրերի մասին» Վիեննայի կոնվենցիան:

³ ՀՀ «Միջազգային պայմանագրերի մասին» օրենքը. (ընդունվել է 2018թ. Մարտի 23-ին):

ինքնակալությունը տապալվեց և դեպքերն Անդրկովկասում անկանխատեսելի կերպով փոփոխվեցին: Ավելի քան մեկ տարի հետո ստեղծվեցին վրացական, ադրբեջանական և հայկական հանրապետությունները: Պահը չափազանց լուրջ էր, ուստի հայկական Ղարաբաղի քաղաքական ուժերի ղեկավարները կարողացան իրենց ձեռքը վերցնել երկրամասի կառավարման վարչական ղեկը:

Ղարաբաղի հայության առաջին համագումարը, որը տեղի ունեցավ 1918 թվականի հուլիսի 22-ին, Շուշի քաղաքում, Ղարաբաղը հայտարարեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր, ընտրեց Ազգային խորհուրդ և յոթ հոգուց բաղկացած կառավարություն՝ դրանով իսկ հռչակելով իր «անկախության իրավունքը»: Համագումարի աշխատանքներին մասնակցել են Դիզակի, Վարանդայի, Խաչենի և Գյուլիստանի (Շահումյանի շրջանը) գյուղական հասարակությունների կողմից ընտրված պատգամավորները: Ասել է թե՛ համագումարի ընդունած որոշումները տարածվել են նաև Գյուլիստանի վրա:

«Լեռնային Ղարաբաղ» եզրույթին առաջին անգամ հանդիպում ենք Ղարաբաղի հայության 7-րդ համագումարի նյութերում, որտեղ 1919 թվականի օգոստոսի 22-ին ընդունվեց մի փաստաթուղթ, որը կրում էր «Լեռնային Ղարաբաղի հայության ժամանակավոր համաձայնությունը Ադրբեջանի կառավարության հետ» հորջորջումը⁴: Փաստաթուղթը, կազմված լինելով 26 կետից, ստորագրել են համագումարից լիազորված 15 պատգամավորներ և այն վավերացվել է Ադրբեջանի կառավարության ներկայացուցչի կողմից: Փաստաթղթի 2-րդ կետից նկատելի է, որ «Լեռնային Ղարաբաղ» միավորի տակ նկատի է առնվում Շուշիի, Ջաբրայիլի և Ջիվանշիրի գավառների լեռնային մասը (Դիզակը, Վարանդան, Խաչենը և Ջրաբերդը), որտեղ բնակիչները հայեր են, ժամանակավորապես գտնվում է Ադրբեջանի Հանրապետության սահմաններում: Հարկադրաբար նման քայլ կատարելով, հայերը հույս ունեին՝ Ղարաբաղի լեռնային մասի կարգավիճակի հարցը լուծել Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում: Հետագա բոլոր փաստաթղթերում, այդ թվում՝ արցախահայության 8-10-րդ համագումարներում, «Լեռնային Ղարաբաղ» եզրույթը կյանքի իրավունք ստացավ:

Ղարաբաղում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո (1920թ. մայիս), երբ ստեղծվեցին գավառային հեղկոմներ, Ջրաբերդի շրջանը մտավ Ջիվանշիրի գավառի մեջ, Դիզակինը՝ Ջաբրայիլի, իսկ Խաչենն ու Վարանդան մնացին Շուշիի գավառում: Իսկ երբ 1920թ. հունիսին Լեռնային Ղարաբաղի հեղկոմը միավորվեց Դաշտային Ղարաբաղի հեղկոմի հետ, առաջինը, մինչև 1923թ., որպես վարչական ինքնուրույն և միասնական միավոր, դադարեց գոյություն ունենալ: Ավելորդ չէ նշել, որ Ջանգեզուրը Հայաստանին անցնելու կապակցությամբ, նրա արևելյան մասում Ադրբեջանը 1920թ. ստեղծեց Կուբաթլի գավառը, որի մեջ մտնում էին նաև Ղարաղջլաղ և շրջակա հայկական գյուղերը:

Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի ու քեմալական Թուրքիայի սիրախաղերի արդյունքը եղավ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից իրավական ակտի ուժ չունեցող Ռուսաստանի Կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության կողմակալան բյուրոյի 1921 թվականի հուլիսի 5-ի կուսակցական որոշումը՝ Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Ադրբեջանի սահմաններում թողնելու մասին՝ նրան տրամադրելով մարզային ինքնավարություն: Արցախահայության համար ստորացուցիչ այդ որոշմամբ Ադրբեջանը պետք է որոշեր մարզի սահմանները և

⁴ Հարություն Թումյան, *դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1918-1923թթ.*, Երևան, 2014թ. էջ 95:

ինքնավարության շրջանակները: Սակայն, Ադրբեջանը չէր շտապում: Երկար ձգձգումներից հետո Ադրբեջանի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեն 1923թ. հուլիսի 7-ին ընդունեց դեկրետ՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասից ինքնավար մարզ կազմավորելու մասին, որին տրվեց «Ինքնավար մարզ Լեռնային Ղարաբաղի» (ԻՄԼՂ) անվանումը, և այն կիրառվեց մինչև ԽՍՀՄ 1936թ. Սահմանադրության ընդունումը, որից հետո երկրամասը վերանվանվեց «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ» (ԼՂԻՄ): 1923թ. օգոստոսի 15-ին մարզի տարածքում ստեղծվեցին 4 շրջաններ՝ Զրաբերդի (Մարտակերտ գյուղկենտրոնով), Խաչենի (Խանքենի գյուղկենտրոնով), Վարանդայի (Ճարտար գյուղկենտրոնով) և Դիզակի (Հադրութ գյուղկենտրոնով): Մեկ տարի հետո ստեղծվեց Շուշիի շրջանը (Շուշիի քաղաքային կենտրոնով): Հետագա տարիներին Զրաբերդի շրջանը վերանվանվեց Մարտակերտի, Վարանդայինը՝ Մարտունու, Դիզակինը՝ Հադրութի, Խաչենինը՝ Ստեփանակերտի⁵: Վերջինս 1978թ. վերանվանվեց Ասկերանի շրջանի:

Ինքնավար մարզի սահմանները վերջնականապես ճշտվեցին միայն 1925 թվականին: Իսկ ինչպե՞ս որոշեցին: Ի կատարումն Ադրբեջանի Կենտրոնական Կոմիտեի 7-ի որոշման՝ Ինքնավար մարզի կարգավիճակի վերաբերյալ Խորհրդային տեսակի առաջին փաստաթուղթն Ադրբեջանի կողմից մարզին «շնորհված» Սահմանադրությունն էր, որը լույս տեսավ կուսակցական բարձրագույն մարմնի «Կոմունիստ» հայերեն թերթի 1924 թվականի հուլիսի 6-ի համարում: Սահմանադրության համաձայն, բացի Շուշի և Ստեփանակերտ քաղաքներից, ԼՂԻՄ կազմի մեջ մտցվել էին Շուշիի գավառից՝ 115, Ջիվանշիրի գավառից՝ 52, Կարյազինոյի գավառից՝ 30 գյուղ և Կուբայթլի գավառից՝ Ղարաղջլաղ գյուղը (Բերդաձորը)՝ շրջակա գյուղերով: Հետագայում մարզի արտաքին սահմաններն այնպես որոշեցին, որ 11,5 հազար քառ. կմ տարածք ունեցող պատմական Արցախի նահանգից թողնվեց 4,4 հազար քառ. կմ-ը: Մարզից կտրեցին դաշտային բերրի հողերը, Արցախի հյուսիսային շրջանները՝ շփման ոչ մի կետ չթողնելով Մայր Հայրենիքի հետ:

Ինքնավար մարզը ԽՍՀՄ ժողովուրդների սոցիալիստական ազգային պետականության ձևերից մեկն էր: Պետական շինարարության վարչաքաղաքական ինքնավարության վերին օղակն ինքնավար հանրապետությունն էր, իսկ ստորին օղակը՝ ինքնավար օկրուգը: Մինչև Խորհրդային Միության փլուզումը Լեռնային Ղարաբաղն ինքնավար մարզի կարգավիճակով գտնվում էր Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում: Սակայն, Արցախի հայերը չեն հաշտվել այդ կարգավիճակի հետ և տասնյակ տարիներ մշտապես պայքարել են Մայր Հայրենիքի հետ վերամիավորվելու համար:

Երբ Խորհրդային Միության մայրամուտին. Ադրբեջանը 1991թ. օգոստոսի 30-ին հայտարարեց ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու մասին, Արցախին այլ բան չէր մնում բացի այն, քան հրաժեշտ տալ Խորհրդային Ադրբեջանին, ուստի զգալով պահի լրջությունը և հիմք ընդունելով ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի կողմից 1990թ. ապրիլի 3-ին ընդունված՝ ԽՍՀՄ-ի կազմից միութենական հանրապետությունների դուրս գալու մասին օրենքի պահանջները, երկրամասի ժողովուրդը դիմեց միակ ճիշտ և իրավական տեսանկյունից անխոցելի քայլին. ժողովրդական պատգամավորների ԼՂ մարզային և Շահումյանի շրջանային համատեղ նստաշրջանը 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին ընդունեց Հռչակագիր՝ ինքնավար մարզի և հարակից Շահումյանի շրջանի սահմաններով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն հռչակելու մասին: Սակայն Ադրբեջանը չհանդուրժեց դա և նրա Գերագույն խորհուրդը 26.11.91թ. ընդունեց օրենք՝

⁵ «Путеводитель по АКАО, Баку. 1969 стр. 31»:

«Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը լուծարելու, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ կազմավորելու մասին» Ադրբեջանի Կենտրոնական 1923թ. հուլիսի 7-ի դեկրետը և «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի մասին» 1981թ. հունիսի 16-ի Ադր. ԽՍՀ օրենքն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին: Դա այն դեպքում, երբ ԼՂԻՄ-ի մասին օրենքի 3-րդ հոդվածի համաձայն՝ «ինքնավար մարզի տարածքը չի կարող փոփոխվել առանց ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի խորհրդի համաձայնության»:

Վերոնշյալ հակասահմանադրական օրենքի համաձայն՝ Ստեփանակերտ, Մարտակերտ և Մարտունի քաղաքները վերանվանվեցին համապատասխանաբար Խանքենդի, Ադդարա և Խոջավանդ թրքախուչ անուններով: Նախկին ինքնավար մարզի տարածքը մտցվեց Ադդարայի (Մարտակերտի շրջանը), Խոջավանդի (Մարտունու և Հադրութի շրջանները), Խոջալուի (Ասկերանի շրջանը) և Շուշիի շրջանների մեջ, իսկ Ստեփանակերտը (Խանքենդին) համարվեց հանրապետական ենթակայության քաղաք: Ինքնավար մարզը լուծարելու մասին օրենքը չնայած ճանաչվեց հակասահմանադրական և ԽՍՀՄ սահմանադրական վերահսկողության կոմիտեի 1991թ. նոյեմբերի 27-ի որոշմամբ վերացվեց, սակայն այդ որոշումն Ադրբեջանի համար որևէ նշանակություն չունեցավ, քանզի Խորհրդային կայսրությունն արդեն հոգևարքի մեջ էր: Հետագայում բոլոր նորմատիվ իրավական ակտերում, այդ թվում՝ երկրի հիմնական օրենքում, Ադրբեջանը հարաժարվեց օգտագործել «Լեռնային Ղարաբաղի տարածք և հարակից շրջաններ» վարչատարածքային հասկացությունը: Բացառություն է կազմում Ադրբեջանի՝ «Ռազմական դոկտրինայի մասին» օրենքը (2010թ.), որում ամրագրված է, որ իբր ՀՀ-ն «բռնագավթել է Լեռնային Ղարաբաղը և նրա հարակից շրջանները»:

Արցախի Հանրապետությունը պատվով դուրս եկավ առաջին պատերազմից, որի արդյունքում նրա տարածքը շարժնթաց ապրեց և այն ամրագրվեց «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման մասին» օրենքով, ըստ որի՝ Հանրապետության տարածքը ներառում է Ստեփանակերտ քաղաքը, Ասկերանի, Մարտակերտի, Մարտունու, Հադրութի, Շուշիի, Շահումյանի և Քաշաթաղի շրջանները: Նույն օրենքի համաձայն՝ արտաքին սահմանների առումով, Մարտակերտի և Մարտունու շրջանները սահմանակցում են Ադրբեջանի Հանրապետությանը, Հադրութի շրջանը՝ Ադրբեջանի Հանրապետությանը և Արաքս գետով՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետությանը, Քաշաթաղի շրջանը՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետությանը և Հայաստանի Հանրապետությանը, Շահումյանի շրջանը՝ Ադրբեջանի Հանրապետությանը և Հայաստանի Հանրապետությանը: Եթե նախկինում ԼՂՀ շուրջ տարածքներին տրվում էր ազատագրված կամ գրավյալ տարածքներ, անվտանգության գոտի կամ որևէ այլ ձևակերպում, ապա հետագայում դրանք ԱՀ տարածքի անբաժանելի մասը կազմեցին՝ ամրագրվելով երկրի Հիմնական օրենքով: Այդպիսի տարածքով (12.000 քառ.կմ) 2020թ. սեպտեմբերի 27-ին պատերազմի մեջ մտանք Ադրբեջանի, Թուրքիայի և նրանց աջակցող միջազգային ահաբեկչության հրոսակախմբերի հետ, որի աղետաբեր հետևանքներն ամրագրվեցին Հայտարարության 9 կետերում:

Ինչպես նկատելի է, Հայտարարության մեջ Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակը չի շոշափվում, բայց նրա 1-ին կետում՝ «Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության գոտում...», 3-րդ կետում՝ «Լեռնային Ղարաբաղում շփման գծի երկայնքով...», 6-րդ կետում՝ «Լեռնային Ղարաբաղի կապը Հայաստանի հետ...» (միակ մխիթարանքը, որտեղ «Լեռնային Ղարաբաղ» և «Հայաստան» անվանումները միասին

հիշատակվել են) և 7-րդ կետում՝ «Լեռնային Ղարաբաղի տարածք և հարակից շրջաններ» նշված բառակապակցությունները, մեր կարծիքով, վկայում են, որ Կողմերը Հայտարարության համաձայնեցման պահին «Լեռնային Ղարաբաղի» տակ նկատի են ունեցել որպես վարչաքաղաքական և հարակից շրջաններից առանձնացված միավոր կամ որպես նախկին ինքնավար մարզի տարածքով կամ էլ նրա մի մասով առանձնացված միավոր:

Բայց հետագա դեպքերը ցույց են տալիս, որ Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղը դիտարկում է որպես մի սովորական աշխարհագրական տարածք: Ինչպես պատերազմից հետո, այնպես էլ հիմա Ադրբեջանի նախագահը պարբերաբար հայտարարում է, որ չկա Լեռնային Ղարաբաղի հասկացություն կամ հիմնահարց, դա անցյալի գիրկն է գնացել և հայերը պետք է ինտեգրվեն Ադրբեջանին որպես այդ պետության բաղադրարարներ: Ըստ երևույթին, Ալիևը նոր բան չի ասում, քանի որ Ադրբեջանի մայր օրենքում Լեռնային Ղարաբաղի մասին որևէ խոսք չկա և չի էլ կարող լինել, որովհետև վերջինս ավելի քան 30 տարի առաջ հրաժեշտ է տվել Ադրբեջանին: Ադրբեջանի բռնապետը, հավատարիմ մնալով իր նախկին հայացքներին՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր վեհաժողովի 76-րդ նստաշրջանում կոչ արեց անդամ երկրներին չօգտագործել Լեռնային Ղարաբաղ անվանումը՝ վերստին կրկնելով, թե հակամարտությունը մնացել է անցյալում: Ըստ Ադրբեջանի նախագահի՝ Բաքուն 30-ամյա հակամարտությունը լուծել է ռազմաքաղաքական միջոցներով, վերականգնել իր տարածքային ամբողջականությունը: Ադրբեջանն այլևս չունի Լեռնային Ղարաբաղ անունով վարչատարածքային միավոր, ահա Ալիևի բարբաջանքը: Ինչպես ասում են՝ արջը յոթ երգ գիտե, յոթն էլ տանձի մասին:

Լեռնային Ղարաբաղի «հարակից շրջաններ» եզրույթին առաջին անգամ հանդիպում ենք Բաքվում 1990թ. հունվարի 13-ին հայ բնակչության ջարդերի կապակցությամբ ընդունված փաստաթղթում, երբ ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի Նախագահության 15.01.1990թ. որոշմամբ արտակարգ դրություն հայտարարվեց «Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ու նրա հարակից շրջանների, Հայկական ԽՍՀ Գորիսի շրջանի տարածքում»: Եթե նայենք նախկին ԼՂԻՄ-ի քարտեզին, ապա պարզ է դառնում, որ Աղդամի, Ֆիզուլիի, Ջաբրայիլի, Կուբաթլուի, Լաչինի, Քելբաջարի, Շահումյանի, Պարտավի և Միր Բաշիրի շրջաններն ինքնավար մարզի տարածքին հարակից են: Բայց Արցախի Հանրապետության արդի աշխարհագրական դիրքը բոլորովին այլ տեսք ունի, քանի որ վերջին պատերազմը շատ ծանր հետևանքներ ունեցավ հայ ժողովրդի համար:

Համաձայն ՀՀ Կառավարության 2020թ. նոյեմբերի 21-ի N 1820-Լ որոշման՝ թշնամու վերահսկողության տակ են գտնվում ԼՂՀ Քաշաթաղի, Շահումյանի և Հադրութի շրջաններն ամբողջությամբ ու Մարտակերտի, Շուշիի, Ասկերանի և Մարտունու շրջանների մի շարք բնակավայրեր (ընդամենը՝ 143 բնակավայր): Այդ բնակավայրերից 41-ը գտնվել են նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքում: Ներկա պայմաններում «շփման գիծ» եզրույթը կողմերի համար բոլորովին նոր իմաստ և բովանդակություն է ստացել: Եթե մինչև պատերազմը Ադրբեջանում «շփման գծին» հաճախ տալիս էին «օկուպացիայի գիծ» անվանումը, դրանով իսկ ակնարկելով Հայաստանի Հանրապետության կողմից Ադրբեջանի բռնագրաված հողերը, իսկ հայկական կողմի համար «շփման գիծը» Արցախի և Ադրբեջանի միջև պետական սահմանի դեր էր կատարում: Այժմ, իրերի վիճակը (ստատուս քվո) փոխվելու հետևանքով, նախկին շփման գծից համարյա ոչինչ չի մնացել: Նոր շփման գծից այն կողմ են մնացել ոչ միայն այն տարածքները, որոնք մաս չէին կազմում ԼՂԻՄ-ին, այլև

ինքնավար մարզի բուն հայաբնակ տարածքների մի մեծ մասը:

Հայտարարության 7-րդ կետում, առանց հասցեական, օգտագործված են նաև «ներքին տեղահանված անձինք» և «փախստականներ» եզրույթները: Ընդունված է փախստականներ անվանել այն անձանց, ովքեր արտակարգ հանգամանքների ուժով լքել են իրենց երկիրը, որտեղ մշտապես բնակվել են:

«Փախստականների կարգավիճակի մասին» կոնվենցիան ընդունվել է 1951 թվականի հուլիսի 28-ին՝ Փախստականների կարգավիճակի և ապարտեիդի հարցերով լիազորված մասնակիցների կոնֆերանսում՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 1950 թ. դեկտեմբերի 14-ի թիվ 429 (Y) որոշմամբ: Ուժի մեջ է մտել 1954 թվականի ապրիլի 22-ին⁶:

2003թ. նոյեմբերի 26-ին ընդունված «Փախստականների մասին» օրենքի համաձայն՝ փախստական է համարվում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության քաղաքացի չհանդիսացող անձը, որն ըստ ռասայական, ազգային, կրոնական, որոշակի սոցիալական խմբի պատկանելության կամ քաղաքական համոզմունքների համար հետապնդումների գոհ դառնալու հիմնավոր երկյուղի պատճառով գտնվում է իր քաղաքացիական պատկանելության պետությունից դուրս և չի կարող կամ չի կամենում օգտվել այդ պետության պաշտպանությունից, կամ, չունենալով որևէ պետության քաղաքացիություն և գտնվելով իր նախկին հիմնական բնակության վայրի պետությունից դուրս, չի կարող կամ չի կամենում վերադառնալ այդ պետություն, կամ եթե անձը միաժամանակ մի քանի պետության քաղաքացի է, սակայն երկյուղ ունի, որ չի կարող օգտվել այդ պետություններից որևէ մեկի պաշտպանությունից: Օրենքը փախստականի կարգավիճակ հայցող է դիտում այն անձին, ով դիմում է կամ մտադրություն ունի դիմելու լիազորված մարմնին՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում փախստականի կարգավիճակ ստանալու համար: Փախստականների վերաբերյալ նույն բնորոշումը տրված է նաև «Փախստականների և ապաստանի մասին» ՀՀ օրենքում: Գույքային հարաբերությունների բնագավառում փախստականների մասին կոնվենցիան ստորագրած պետությունները փախստականների համար պետք է առավել նպաստավոր պայմաններ ստեղծեն:

Փախստականների հիմնահարցը սերտորեն կապված է ներգաղթյալների (միգրանտ) հիմնահարցի հետ: Փաստորեն փախստականը դա նույն ներգաղթյալն է, քանի որ երկուսն էլ մի տեղից տեղափոխվում են մեկ այլ տեղ. Մակայն, ներգաղթյալը, ի տարբերություն փախստականի, կամավոր է թողնում իր երկիրը և տեղափոխվում այլ վայր:

Կենցաղային առումով, փախստականների թվին հաճախ դասվում են նաև ապաստան խնդրող ներքին տեղահանված անձինք (որոնք դեռևս փախստականի կարգավիճակ չեն ստացել) և ընդհանրապես բոլոր այն անձինք, որոնք զինված հակամարտության հետևանքով թողել են իրենց մշտական բնակության վայրը, բայց մնացել իրենց քաղաքացիական պատկանելության երկրում՝ օգտվելով նրա պաշտպանությունից (ներքին փախստականներ): Միջազգային իրավական փաստաթղթերում հարկադիր վերբնակիչները, որպես կանոն, նշվում են «տեղահանված անձինք» եզրույթով: Այդ հասկացությանը հանդիպում ենք ՄԱԿ-ի Գլխավոր Վեհաժողովի բազմաթիվ բանաձևերում, որոնցում նշված է, որ տեղահանված անձանց վիճակը նման է փախստականների վիճակին, քանի որ այն իրադրությունը, որի մեջ հայտնվել են նրանք, առաջ է եկել «մարդկանց կողմից

⁶ «Փախստականների կարգավիճակի մասին» կոնվենցիան (ընդունվել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 1950թ. Դեկտեմբերի 14-ի թ. 429 որոշմամբ):

ստեղծած տարերային դժբախտությունների» պատճառով: 1975 թվականին ՄԱԿ-ի Գլխավոր Վեհաժողովը հաստատեց Հնդկաստանից տեղափոխված անձանց հումանիտար օգնության ցուցաբերումը, դրանով իսկ փաստելով տեղահանված անձանց հասկացության միջազգային ասպեկտը:

Արդի աշխարհում փախստականների հարցերով մի շարք միջազգային կազմակերպություններ կան: Դրանցից մեկն էլ ՄԱԿ-ի փախստականների հարցերով Գերագույն հանձնակատարի գրասենյակն է, որի Գերագույն հանձնակատարն ընտրվում է ՄԱԿ-ի Գլխավոր Վեհաժողովի կողմից երեք տարի ժամկետով՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարի ներկայացմամբ: Գերագույն հանձնակատարն ապահովում է փախստականների միջազգային պաշտպանությունը՝ աջակցելով նրանց՝ նոր երկրներ կամավոր ներգաղթման և ուժացման գործընթացներին:

Իսկ ի՞նչ գործընթացներ են սպասվում վիրավոր Արցախի Հանրապետության ապագայի շուրջ: Ակնհայտ է, որ ադրբեջանական կողմի վերահսկողության տակ են անցել ոչ միայն բանակցությունների առարկա 5+2 շրջանները՝ Ակնա (Ադդամ), Վարանդա (Ֆիզուլի), Ջրական (Ջաբրայիլ), Կովսական (Ջանգելան), Մանասար (Կուբաթլու), Քարվաճառ (Քելբաջար), Բերձոր (Լաչին), այլև Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի (ԼՂԻՄ) կազմում եղած Հադրութի շրջանը, Շուշի քաղաքն ու ևս մի քանի տասնյակ բնակավայրեր, որոնք պատերազմի ընթացքում գրավվել էին հակառակորդի կողմից: Ըստ բաց աղբյուրների, այդ տարածքներում բնակվում էր ավելի քան 35 000 քաղաքացի: Նկատի ունենալով, որ 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ից թուրք-ազերիների թիրախավորման տակ էին ոչ միայն շփման գծին մոտ, այլև խորը թիկունքում՝ մինչև 90-100 կմ խորության վրա գտնվող բնակավայրերի խաղաղ բնակչությունն ու քաղաքացիական օբյեկտները, ուստի հրթիռակոծվող Արցախից զանգվածաբար դուրս բերվեցին երեխաները, տարեցներն ու կանայք:

ՀՀ տարածքային կառավարման եւ ենթակառուցվածքների նախարարության միգրացիոն ծառայության տվյալների համաձայն՝ պատերազմի ընթացքում Արցախից տեղահանվածների թիվը 93 300-ից ավելի էր: Պատերազմի ավարտից հետո նրանց մեծ մասը վերադարձել է Արցախի Հանրապետություն:

«Փախստականների կարգավիճակի վերաբերյալ» Ժնեւի կոնվենցիայի 1-ին հոդվածի «Ե» կետով սահմանվում է, որ «Մույն Կոնվենցիայի դրույթները չեն կիրառվում այն անձի նկատմամբ, որն այն երկրի իրավասու մարմինների կողմից, որտեղ նա ունեցել է բնակության վայր, ճանաչվել է այդ երկրի քաղաքացիությունն ունենալու հետ կապված իրավունքներ ու պարտականություններ ունեցող»:

1999 թվականի փետրվարի 24-ին Հայաստանի Հանրապետության եւ Արցախի Հանրապետության միջեւ «անձնագրային համակարգի կազմակերպման» մասին համաձայնագրով Հայաստանը պարտավորվեց Արցախի Հանրապետության բնակիչներին որոշակի պայմաններում տրամադրել անձնագրեր: Համաձայնագրի առաջին հոդվածով նախատեսվում է. «Կողմերը համաձայնում են, որ իրենց քաղաքացիները կողմերից յուրաքանչյուրի տարածքում ունենան ազատ տեղաշարժվելու եւ բնակվելու իրավունք»: Նման պայմաններում, Արցախից Հայաստան տեղահանվածները չեն ստանում ապաստանյալի կամ փախստականի կարգավիճակ, քանի որ չեն բավարարում օրենքը կարգավորող վավերապայմաններին:

Ամենացավոտ հարցն այն է, թե ե՞րբ կարող են տեղահանված արցախահայերը վերադառնալ իրենց պապենական բնակավայրերը: Այդ տեսանկյունից ադրբեջանցի տեղահանվածների համար ոչ մի խոչընդոտ չկա, ցանկացած ժամանակ, Արցախի

Հանրապետությունից Ադրբեջանին անցած, այսպես ասած՝ անվտանգության գոտի համարվող տարածքներում բնակվելու համար: Այլ է դրությունն արցախահայերի դեպքում, որտեղ հարցի դժվարությունը կայանում է նրանում, որ նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքի մի մասը գտնվում է Ադրբեջանի վերահսկողության ներքո: Այդ տարածքների համայնքներում այժմ հանգրվանել է հակառակորդը, ոմանց տները հիմնահատակ ավերվել են, ոմանք էլ, թշնամուց մի քանի մետր հեռավորության վրա ապրելը սպառնալիք համարելով, հրաժարվում են վերադառնալ ու գերադասում են մյուսների պես «օդից կախված» մնալ՝ առանց կարգավիճակի ու որևէ տեսլականի: Իսկ Հայտարարության 1-ին կետը փաստում է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը և Ադրբեջանի Հանրապետությունը կանգ են առնում 2020թ. նոյեմբերի 10-ի դրությամբ իրենց զբաղեցրած դիրքերի վրա: Հարց է ծագում՝ Արցախը լքած ադրբեջանցի փախստականները նույնպես իրավունք ունեն՞ վերադառնալ իրենց նախկին բնակության վայրեր: Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական ներկայացուցիչ Մ. Զախարովան, 2021թ. փետրվարի 11-ի ձեպագրույցում անդրադառնալով Լեռնային Ղարաբաղ փախստականների վերադարձի խնդրին, հայտարարել է, որ եռակողմ Հայտարարության 7-րդ կետը տարածվում է բոլորի վրա, ովքեր ստիպված էին հեռանալ իրենց նախկին բնակության վայրերից: Իհարկե, այս պահին չկան կարճաժամկետ լուծումներ, որ անմիջականորեն կլուծեն Արցախից տեղահանվածների՝ իրենց բնակավայրեր վերադարձի հարցը: Չնայած ռուսական կողմից հայերի եւ ադրբեջանցիների համատեղ բնակության հեռանկարը դիտարկող քաղաքական հայտարարություններ են արվում, դրանք իրատեսական համարվել չեն կարող:

Ի՞նչ խոսք կարող է լինել համատեղ բնակության մասին, երբ Ադրբեջանի ղեկավարն իր պաշտոնական մի ելույթի ժամանակ հայտարարել է, թե՛ հաղթանակի պատճառներից մեկն այն է, որ իրենց երիտասարդ սերնդին դաստիարակել են հայաստյացության ոգով: Էլ չենք ասում, որ բռնագրավված տարածքներում պետական մակարդակով հայաստյաց քաղաքականություն է տարվում՝ սկսած մշակութային ժառանգության ոչնչացումից, պատմության աղավաղումից եւ կեղծումից, ավարտած ատելության խոսքի քարոզով եւ հայերի դեմ բռնի հանցագործություններ կատարած անձանց հերոսացմամբ:

Եթե Հայտարարության առաջին 6 կետերը կատարված են, իսկ վերջին 8 և 9-րդ կետերը գտնվում են կատարման ընթացքում, ապա, այսօրվա դրությամբ 7-րդ կետը փաստորեն գտնվում է անշարժության (ստատիկ) վիճակում: Սփոփանք պետք է համարել միայն այն, որ Ռուսաստանի ԱԳ նախարար Սերգեյ Լավրովը ՄԱԿ-ի փախստականների հարցերով գլխավոր հանձնակատար Ֆիլիպո Գրանդիի հետ հունիսի 28-ին տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ քննարկել է Լեռնային Ղարաբաղ փախստականների վերադարձի հարցը:

Անշուշտ, 44 օրյա պատերազմի հետևանքները շատ ծանր են: Միանգամայն տեղին է մեզ բերել ազգագրագետ Հրանուշ Խառատյանի խոսքերն առ այն, որ հանձնված տարածքներից շատերի բնակիչներն արդեն երկրորդ անգամ են լքում իրենց բնակավայրերը. «Նոր Մեյսուլան, Նոր Մարաղա, Նոր Մանաշիդ, Նոր Գետաշեն՝ այսպիսի մի քանի տասնյակ բնակավայրեր, որոնց բնակիչները մի քանի շերտի փախստականներ են: Նրանք փախստական են ԽՍՀՄ-ի շրջանից՝ դեռևս «Կոլցո» օպերացիայից, նրանք Ղարաբաղի առաջին պատերազմի փախստականներ են: Շատ դժվար է ամեն անգամ նոր վայրում կյանք դնելը, կյանքը շարունակելը, այն դեպքում, երբ այս ընթացքում շատ ընտանիքներ նաև գոհեր են ունեցել: Այս մարդիկ ամեն

կողմից հարված են ստացել՝ պատերազմի, եղած որոշումների, ցավալի լուծումների հետևանքով»:

Ամեն դեպքում՝ պատերազմն ավարտվել է հրադադարի կնքմամբ և ոչ հաշտության պայմանագրով, ուստի տեղահանված արցախահայության հարցի լուծումը քաղաքական ենթաշերտ ունի: Միայն համապարփակ հաշտության պայմանագրում են ամրագրվում բոլոր լուծումները և փոխըմբռնելի տարբերակները: Այդ առումով հայկական դիվանագիտությունը կանգնել է նոր մարտահրավերների առաջ: Պետք մի կողմ թողնենք պատրանքները, հարցին նայենք ոչ թե Ստեփանակերտից կամ Երևանից, այլ մարդկային գոյության բարձունքներում տիրող ուժի դիրքերից, ձգտենք հասնել հնարավոր առավելագույնին (ոչ թե երազելի առավելագույնին):

Հաշվի առնելով, որ Հայաստանի Հանրապետությունը Հայտարարության կողմ է հանդիսանում, ուստի նա՝ իր ստանձնած միջազգային բոլոր պարտավորություններով, միջազգային իրավական հարթակներում պետք է կոնկրետ քայլեր ձեռնարկի տեղահանված արցախահայության իրավունքների պաշտպանության համար, որպեսզի հազարավոր ունեզրկվածներ կարողանան վերադառնալ իրենց նախկին բնակության վայրերը, կամ ստանան համապատասխան փոխհատուցում՝ Հայրենիքի կորստի դիմաց:

Շատ ազգեր են պարտություն կրել և անհայտացել աշխարհի թատերաբեմից: Բայց կան ազգեր, որոնք կուլ չեն գնացել դառն իրականությանը և իրենց համառ ու քրտնաջան աշխատանքով բարձրացել են ընկած տեղից՝ վերաիմաստավորելով իրենց պատմությանը ընթացքը: Դա, առաջին հերթին, վերաբերում է մեզ: Ինչքան էլ աղետալի լինեն հետևանքները, պետք չէ լալկանությամբ զբաղվենք, այլ պետք է հընթացս ոտքի կանգնենք, թափ տանք մեր վրայի փոշին և ժամանակի հետ քայլենք: Իսկ ժամանակն անցնում է ակնթարթի պես, աշխարհը փոխվում է մեր առջև, նոր իրողությունների մեջ ենք հայտնվել, նոր խաղացողներ են հանդես գալիս տարածաշրջանում, որոնք, Արցախի կարգավիճակի վերաբերյալ տարբեր մտեցումներ ունեն, ուստի բանակցությունները երկարատև գործընթաց են ենթադրում և մենք պարտավոր ենք զարգացնել մեր սնտեսությունը, հզորացնել զինված ուժերը, վերացնել կոռուպցիան, արտագաղթը, հրաժարվել հոչակագրային հայտարարություններից և դասեր քաղել անցյալից:

Հապաղելու դեպքում՝ կհայտնվենք թուրքական պարկում կամ կվերանանք աշխարհի երեսից:

НОРМЫ ВОЗВРАЩЕНИЯ: С МНОГОЧИСЛЕННЫМИ ВОПРОСАМИ - ВЛАДИМИР ОВСЕПЯН - Согласно пункту N7 от 9 ноября 2020г совместного заявления руководителей Армении, России и Азербайджана беженцев и внутренне перемещенные лица возвращаются на территорию Нагорного Карабаха и прилегающие районы под контролем исполнителя по делам беженцев. С момента объявления соглашения стороны под "Нагорным Карабахом" имели ввиду административно - политическую единицу по отношению к соседним районам или как территорию прежней автономной области. Однако президент Азербайджана переодически объявляет, что нет понятия или вопроса "Нагорный Карабах" и что этот вопрос остался в прошлом. В статье раскрывается сущность всех терминов, использованных в объявлении 7 пункта. Из суждения международного права с точки зрения безопасности РА и НКР разъясняется: какие камни преткновения скрыты под этими нормами, кто? когда? как? должен исполнить

требования этой спорной юридически- правовой нормы и какие последствия они будут иметь для армян Нагорного Карабаха, покинувших свои жилые дома.

Ключевые слова: международный договор, территория Нагорного Карабаха, прилегающие районы, беженцы, внутренне перемещенные лица, автономная область, линия соприкосновения, канцелярия главного исполнителя по делам беженцев ООН.

THE NORM OF HOMECOMING -VLADIMIR HOVSEPYAN - Due to paragraph 7 of the joint statement of the leaders of Armenia, Russia and Azerbaijan on November 9, 2020, internally displaced persons and refugees return to the territory of Nagorno-Karabakh and adjacent areas under the supervision of the Office of the UN High Commissioner for Refugees.

Although at the time of the agreement, the parties referred to "Nagorno Karabakh" as a unit separated from the adjacent administrative-political regions or as a unit separated from the territory of the former autonomous region or part of it, the President of Azerbaijan regularly states that there is no concept or issue of "Nagorno Karabakh" and it is in the arms of the past.

The article reveals the essence of all the terms used in point 7 of the statement; from the position of international law it is clarified what gaps are hidden under the norm from the point of view of the security of the Republic of Armenia and Republic of Artsakh. Who, when and how must fulfill the requirements of the problematic legal norm and what are their consequences? What consequences will have the Armenians of Artsakh , who lost their homes.

Key words: international treaty, Nagorno-Karabakh and adjacent areas, refugees, internally displaced persons, the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, autonomous region, line of contact.